

A LAIKUS MORÁL VÁLSÁGA

ÍRTA

CONCHA GYŐZŐ D^R

*Felolvasatott a Szent István-Társulat Tudományos és Irodalmi
Osztályának
1911 november 13-án tartott ülésén*

KÜLÖNLENYOMAT A HITTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT 1911 -I
FOLYAMÁBÓL

BUDAPEST

KIADJA A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT IROD. OSZTÁLYA

1912

I.

Mondhattam volna a bölcseleti morál válságát is. midőn felolvasásomat megcímeztem. Mert ez is válságban van.

A morálnak egész alapja, fölismerhetésének lehetősége kérdésessé vált a merőben emberi ésszel kutató gondolkodók közé?

Érdemes-e az élet, hogy éljük? Kérdezték sűrűn már a múlt század második felében Európa szerte s bizony Schopenhauer, Hartmann, Dühring a németeknél, Guyau János Mária a franciáknál, Mallock az angoloknál vajmi különös feleleteket adtak a kérdésre.

A bölcselem ennek következtében nagy hévvel vetette magát annak megállapítására, miben is áll az érték? Mi értékes az emberre? Más szóval minő legyen az emberi életnek, az ember viselkedésének legfőbb szabása? Minő legyen a huszadik század fiának morálja hit nélkül? Pusztán az emberi értelem szerint.

De van-e már az értéktanban a bölcselek között csak némi megegyezés?

Értem azokat a bölcseleket, akik előtt a morálbölcselet, az ethika valami más mint a fizika, mint a biológia. Mert ha az utóbbiakat is a bölcselek közé számítjuk, akkor a morálbölcseletnek már nemcsak válságát, de valóságos fizesésképtelenségét, hivatásáról való lemondását, ahogy Fagnet mondta: ¹ La demission de la morale-t kellene megállapítanunk.

¹ Paris 1910. 360. l.

»A mai kor jövő történetírói, Bruno Bauch találó megjegyzése szerint,¹ talán könnyen érhetőnek fogják találni, hogy korunk morálbölcseletét *még ez a kor is* annyira kicsinyelte. Sehol talán oly durván össze nem ütköznek a meglevő ellentétes felfogások, mint itt.«

A természettudományi alapon álló filozófia, a naturalis haszonelmélet, a történelem materialisztikus bölcselete, és mondjuk röviden, a neokantisták között áthidalhatatlan árok tátong s az árok két oldalán levők ép oly értéktelennek tekintik egymás elmeszüleményeit, mint két bukott kereskedőház egymás váltóit.

Nem a természettudomány és a filozófia közt a morál tekintetében fennálló ellentétre gondolok tehát, midőn kérdezem, van-e a bölcselek közt az emberi élet értéke, a morál szabályaira nézve csak némi megegyezés? Hanem az emberi gondolkodásnak azon területén működőkre, akik előtt lélektan, logika, ethika másnak a megismerésére törekszik, mint a fizika s a biológia.

A spiritualizmus, vagy a kanti kriticismus alapján állók, a Kantot tovább vivők között is bízom nagy a szakadás s alig van megegyezés.

Az év folyamán elhunyt nagy magyar bölcselelő, Böhm Károly egyenesen gúny tárgyává teszi a morálbölcselet több kiváló német művelőjét, velők együtt Pauler Ákosunkat is, megtagadja tőlök a bölcselelő minőséget s a misztikusok közé sorozza őket.²

Nem csoda, hisz Böhm még eldöntetlennek tanítja, vajjon a tények tudományai mellett kell-e a szabályozó (morál) tudományoknak is helyet szorítani? Viszont Pauler Ákos külön könyvet szentel az etnikai megismerés lehetőségének, az erkölcsi törvény fölfödözhetésének, Kant tételét akarva bizonyítani, mert az száz év óta is csakugyan bizonyításra vár, hogy az erkölcs törvénye önmagában evidens, közvetlen, intuitív ismeréssel felfogható.

¹ Windelband. Die Philos. im XX. Jahrhundert 54. 1.

² Böhm K. Mystika az értékelméletben. M. Philos. Társ. Köz. XXX füz.

Hozzánk, hívő katolikusokhoz. kikerül a megértés és a cselekvés a hitben egybeolvad, mégis közelebb áll ma, aktuálisabb a laikus morál válsága, mint a morálfilozófiáé, habár ezzel kapcsolatos, ennek szülötte.

A szorosán tudományos módszerekkel dolgozó morálbölcselet ugyanis csak az ember tudványát, a megértést szolgálja, tettványát egyenesen nem éleszti, szava pedig az embereknek csak igen kis köréig jut el, ellenben a laikus morál oly közintézményben igényel magának kizárólagos tanítószéket, amely elé az elemi tankötelezettségnél fogva gyermekkorában az ország minden polgárának ülnie kell.

E laikus morál a vallásos morállal szemben mint ennek ellenkezője, kizárója, fölöslegesítője evolúált bontakozott ki a közoktatásban.

Franciaországban tette meg első, még szemérmes, de veszélyes kísérletét az 1882-i márc. 28-i törvénnyel, mely az előbbi, 1850-i márc. 15-i (Falloux-féle) törvénynek következő szakaszát: »Az elemi iskolák tárgya az erkölcsi és vallási tanítás«. . . eltörölte s helyébe a következő rendelkezést tette : »Az elemi iskolák tárgya : az erkölcsi és polgári tanítás.«

Ez első kísérlet alkalmával a vallástól függetlenített morál teljes meztelenségében nem mutatta magát, sőt a törvény szerzője és végrehajtója is, Ferry, aki pedig oly kíméletlenül dúlt a szerzetes rendek ellen, még oly utasításokat adott a tanügyi hatóságoknak, melyek a tanítóknak minden vallásos meggyőződés iránti tiszteletet, interkonfesszionális semlegességet tettek kötelességükké, sőt a laikus morál parancsainak visszavezetését Istenre, az Isten iránti kötelességek tanítását is fölvtették az iskolai programokba.

A francia elemi iskola, mely 1882-ben minden vallás-oktatást kizárt tárgyai köréből s a vallástanítást az iskolán kívül, a vallásfelekezetek épületeibe utalta, laikus erkölcs-tanítását ekként a vallási semlegesség, neutralitás jegyében, de még nem egyenesen vallásellenesen kezdte meg.

Ám a laikus iskolában a neutralitás a vallásos meggyőződések irányában épen úgy csak ideig-óráig volt fenn-tartható, mint magának az erkölcsi tanításnak valamelyes összhangása.

Ebben a laikus morálban ép oly erősek voltak az ellentétek, mint a bölcseletiben. Amíg p. o. Kant Isten létét csupán a morálból következtette s mint nem helytelenül mondták, megfordított kereszténységet hirdetett, nem egy morálrendszer Istent nemcsak kizárja, de autonómiájával összeegyeztethetetlennek nyilvánítja.

A laikus morál, mint egyes bölcseleti morálok visszhangja, az iskolában ily módon sok összeütközésbe jött a gyermekeknek szülőiktől, papjaiktól kapott vallásos tanításával, a tőlök beléjük oltott vallásos érzéssel.

Viszont, akik az 1882-i törvénynek a vallási oktatást eltörlő rendelkezésére, s e rendelkezés előzményeire hivatkoztak, az iskola laikus voltát, moráljának is tehát minden vallási elemtől való tisztaságát, a morálnak »tudományos« — értsd természettudományi, matematikai — alapra fektetését tartották a törvénnyel s szívük szabadgondolkodó céljaival egyedül megegyezőnek.

Nem kellett egy emberöltő s a laikus morálra alapított elemi iskola sokhelyt a hívők megbotránkozására, másutt meg a tanítók vallásosságánál vagy ennek legalább is némi theistikus maradványainál fogva, melyeket laikus moráljukba bevittek, a vallásellenesek fölzúdulására vezetett.

II.

A laikus morál válságának első okát természetszerűleg az Istenben való hit és ellenkezője az Istentelenség összeütközésének kellett képeznie.

Mert a morálrendszerek vagy kategorikus vagy csak hipotetikus elven nyugodhatnak.

Az egyetlen, minden ízében világos és kategorikus rendszer pedig, mely parancsai előtt föltétlen meghajlást bír biztosítani, csak az, mely parancsait egy mindenható, mindentudó, végtelen jó, igazságos Istentől származtatja.

Ellenben a hipotetikus rendszerek az embert, egyik ezzel, a másik amazzal kecsgetetik, ha parancsait követjük.

A francia laikus morálrendszerek mind az utóbbi csoportba estek s elszakadtak attól az úgynevezett polgári val-

lástól is, melyet Rousseau a mai Franciaországban szóvivő elemek tanítója s ennek világtörténeti nevezetességű tanítványa, Robespierre vallott.

Rousseau még vallotta, »hogy soha államot nem alkotak, melynek a vallás ne lett volna alapja«; de mindjárt hozzáteszi, »hogy a keresztény törvény alapján véve inkább irgalmas, mint hasznos az államnak erős alkotmányához« (Contrat social. IV. könyv, 8. fej.)

S ezért kell a keresztény vallástól külön polgári hitvallás (une profession de foi purement civil), melynek hitcikkelyeit a szuverén hatalom formulázza, s melyek a következők : Hatalmas, bölcs, jóságos, gondviselő Istenség léte, jövő élet, az igazak boldogsága, a gonoszok büntetése, a társadalmi szerződés és a törvények szentsége. (U. o.)

S a tanítvány, Robespierre, a közjóléti bizottságtól 1794. máj. 7-én kelt dekrétumot eszközöl ki, melyben a francia nép elismeri a legfőbb Lényt s a lélek halhatatlanságát, kimondja a legfőbb Lény kultuszának szükségét, meghatározza ünnepeit, gondoskodik e kultusz szertartásairól.

A távolságot a mai laikus morál francia hívei s még Rousseau és Robespierre között is, mi sem mutatja jobban, mint ezeknek Istenben, a halhatatlanságban való hitre alapított morálja s a mai laikus morál harcosainak ádáz gyűlölete, mellyel az elemi iskolák moráltanításából e hitnek bármily gyenge árnyékát is kiküszöbölni törekszenek.

Amint a francia szabadkőművesek, ennek a laikus morálnak hívei és apostolai letörülték páholyaik homlokzatáról a régi felírást, hogy az a páholy a »Világ Nagy Építőmesterének Dicsőségére« épült s alapszabályaikból kitörülték az Istenben való hitet, azonképen tartanak hajtóvadászatot az elemi iskolai tankönyvekben, olvasmányokban oly helyek után, melyek valamikép Istenre, a túlvilágra, a keresztény tanokra engednek következtetni.

A laikus morál első válsága eszerint nem a keresztény morálhoz való viszonyából áll elő, hanem saját külön világában, amennyiben a laikus morál vallóinak egy része azt

Istenre, az ember halhatatlan lelkére vezeti vissza, a másik ellenben függetleníti tőlök s merőben földi életünk követelte viselkedés szabályainak tekinti.

Teljes válságát, mondhatnám csődjét, a laikus morál a saját külön területén, Istentől függetlenítt világában tárja elénk.

Valóságos boszorkánykonyha zshivaja üti meg fülünket az egymással viaskodó francia laikus morálpróféták elütő disszonáns szavainak hallatára.

Kantnak tévedéseiben is tiszteletet parancsoló morálja, mely a francia középiskolákban uralkodik, gyengén hallatszík ki e zajból, kötelesség elvének megokolatlan voltával, hidegségével eltaszítja magától a francia lelkeket, hisz azt tanítja, hogy kötelességünk önmagában világos, érezzük közvetlenül a parancsot, hogy jót cselekedjünk, továbbá, hogy a jót nem szabad hajlamból tenni, mint már Schiller is gúnnyolta »Die Philosophen« című költeményében :

»Gerne dien 'ich den Freunden doch thue ich es leider mit Neigung.
Und so wurmt es mir oft das ich nicht tugendhaft bin.«

Kategorikus imperativusának tartalomnélküli elvont általánossága sablonossá tenné az embert, mi ellen reagál a francia nemzeti s a törzsi, vidéki érzés, melynek a kiváló francia író, Barrés Maurice oly megkapó művészi kifejezést ad a »Culte du moi« és a »Roman de l'énergie nationale« című regénysorozatában, Kant elvont embere helyére állítva a franciát, ennek nemzeti különösségével, sajátos tradícióival s ezekre alapítja a morált.

Kantnak a laikus morál fölötti harcban Renouvier sem bír »Science de la Morale «-jával meghallgatást kieszközölni; hasztalan iparkodik abba az erkölcsi érzéssel, mely szerinte »a rokonszenvnek és társas hajlammak az ésszel való természetes kombinációja,« új erőt belé vinni.

Nem kevésbbé csendes a laikus moralisták zshivájában annak a „filozófiának erkölcsrendszere, mely Franciaország gondolatmunkájának legjelentékenyebb megnyilatkozása volt a XIX. században.”

Comte Ágost tanai rajongó hívők kis körének dogmái

lettek, melyeket sem a bölcselek, sem a mindent vallástalanító politikusok nem vesznek számba s Brunetièrre is hasz-
talan törekedett »Sur les chemins de la croyance« bennük a
keresztény apológia részére támpontokat keresni.

Mindenesetre Comte morálja élénk megvilágításul szol-
gál a laikus morál kiegyenlíthetetlen ellentéteire.

Kant morálja független Istentől. Comteé a földi istenre.
a Nagy Lényre, aki semmi egyéb, mint az emberiség, van
alapítva.

Az első a kötelességnek meg nem okolt kategorikus
parancsát teszi a morál végső elvévé s ha kérdezzük miért,
csak annyit felel: azért, mert nincs miért? A francia szólam
szerint: Le pourquoi, c'est qu'il n'y a pas de pourquoi. Comte
ellenben a szívet, a szeretetet, a másért, az alterért élést, az
altruizmust, az emberiség imadását.

Tessék választani!

Ezeknek az elveikben hibás, habár következményeikben
sokszor nemes tetteket szülő moráloknak üzen hadat a
Guyau János Máriáé, mely nem ismer sem kötelességet, sem
szankciót. »La morale sans obligation, ni sanction.«

A szabadgondolkodó franciákat különösen elragadta
látszólagos szellemességével, költői képeivel ez a francia
Nietzsche a múlt száz 80-as éveiben. Nálunk is akadtak
bámulói s 1888. okt. 20-án az »Erdélyi Múzeum« bölc. tört.
szakosztályában néhai Szász Bélával küzdöttünk ellene.¹

Guyau szerint kötelesség nincs, amit annak hívnak,
semmi egyéb mint hatalom, bőség, terjeszkedés, vagy, mely
gyönyörködtet, ha létezik s bánt, ha nem létezik.

Amit kötelességnek neveznek, a hatalom érzete, az élet
kifejtése s a kötelességmulasztás, nem egyéb, mintha ennek
kifejtését elmulasztjuk. Életöszönünket teljesen kifejteni
gyönyörűség, nem kötelesség, ebben áll a morál. Csak azt
nem mondja meg Guyau, hogyan? S ezáltal egész morálja
az Úr Jézus mélységes szavának János evangéliumában
(10., 10.) : »Azért jöttem, hogy életük legyen és bővebben
legyen« szentségtörő travesztálásává válik.

¹ Az Erd. Múzeum V. köt. 1888. 426. 1.

Gyau morálja, megtoldva arisztokrata, nagyási hó-bortba vesző göggel, a Nietzsche morálja.

Az élet teljességéhez nem elég annak legmagasabbra fokozása, hanem hogy az más is, különb is legyen mint a többieké, főleg mint az átlagemberek csordájáé. Az embernek magát felül kell múltnia, túleberré, emberfölöttivé, istenné kell lennie.

Bármennyire gyönyörködtették a francia esztétákat Gyau és Nietzsche paradox, szellemeskedő morálja, a nagy tömegekig el nem hatoltak, mindegyik igen arisztokratikus volt.

III.

A francia demokrácia mai szóvivőinek terveibe jobban beillett az az ethika, mely a fizikai világ mechanikájára, a gazdasági élet technikájára van alapítva, mely a fizikai és biológiai törvények közt különbséget nem tesz.

Amint a technikusoknak a fizikából, úgy kell az ethikusoknak a biológiából, az élő világ törvényeiből a maguk erkölcsi törvényeiket megállapítani.

Azt belátták, hogy az egyének boldogságát nem lehet az összesek boldogságából, mint az utilitáriusok hitték, valami matematikai művelettel kiszámítani, az egyéni boldogságra alapítani. Ezért vetették magukat a természeti alapra.

Természet és erkölcs közt, mondják, nincsen különbség, sz. Ágoston tévedett, midőn hirdette, hogy vitium hominis, natura pecoris, hogy ami az embernél bűn, az állatnál természet. Természeti törvények uralkodnak az ember és a társadalomnak evolúciója fölött s az egész mindenség részei között teljes szolidaritást mutatnak.

A morál tehát evolúción alapszik, feltételei az evolúcióhoz képest folyton változók, másrészt az emberek a természet törvényei szerint egymástól, a természeti világtól függenek, tehát szolidárisok.

Az evolúciós morál azonban csakhamar elégtelennek bizonyult s tért engedett a szolidaritás moráljának.

Erre vetették magukat főleg a politikusok s az elemi tanítók.

A tannak fő prófétája Bourgeois León, a volt miniszterelnök, akinek elnöklete alatt valóságos laikus zsinatok folytak az »Ecole des hautes etudes sociales«-ban, ahol szakfilozófusokon kívül egyházi férfiak is megjelentek.¹

Bourgeois az igazságos, így híjják bámulói, arra büszke — ez a büszkeség mellesleg említve azt is mutatja, hogy Bourgeoisnak fogalma sincs a morálról, mely épen nem tény, hanem érték — mondom arra büszke, hogy moráljának elve nem pusztán aspiráció vagy vágyakozás, mint a testvériség, hanem pozitív tény. Az életnek a ténye. Mert az élet, így érvelnek a szolidaristák, nem más, mint a részeknek: a gyomor, a szív, a tüdő együttműködése, a halál pedig az együttműködés fennakadása, megszűnése. Az emberek közt is csak akkor van élet, ha egymástól függnék, egymással összeműködnek, ha szolidárisok.

Bourgeois büszkesége azonban nem soká tart. A kérdést vetik föl neki még a laikus moralisták is: Miszerint, hogyan? Az igazság, a szabadság, avagy a kényszer, az élősdiség elve szerint működnek össze? Az igazság is tény-e? A szabadság is tény-e? Mint a tüdő, a szív, a gyomor, mint a gyökér, a levél, a szírom, a mag összefüggése?

Ha az egyes nem tesz eleget a szolidaritás természet-törvényeinek, az állam kényszeríti-e rá? Vagyis a szolidaritás a szocialista morállal megegyeznék. De Bourgeois egyéni szabadságot is akar, ami sem a szolidaritással, sem a szocialista közösségi elvvel össze nem egyeztethető, ha csak mint Bourgeois, az igazságos, az igazságosság elvét nem helyezi föléjük, ami azonban már sem nem fizikai, sem nem fiziológiai tény. Mint Brunetiére oly megkapóan mondta: »A szolidaritás (a természetben vagy mint történeti tény: csak a fatalizmus vagy a szükségképeség szinonímája.«²

¹ *Morale Sociale*. Par Belot, Bernés, Buisson etc. 1901. — Leon Bourgeois. *Solidarité* 1896. — *Essai d'une philosophie de la solidarité* 1907. 2. edition. — *Les applications de la solidarité* 1904.

² L. P. Bureau, *La crise morale des temps nouveaux* 392. 1.

S ha mást is akar jelenteni, ú. m. igazságosságot, testvériséget, nem tény többé, hanem kötelesség.

Ezért a zavaros szolidaritási gondolatért lelkesedik a laikus morál s ennek egyik tehetséges híve, Deherme így kiáltott fel az egyik népegyetemi tanfolyamon :

»A szolidaritás örültségére van szükségünk, amint a mártírok beléörültek Krisztusba.«¹

Minek folytassam tovább? Minek beszéljek arról a laikus morálról, mely a megtörtént tények átlagából tudományosan akarja kivonni a morál elveit. Minek a becsület moráljáról, melynek elve oda hegyződik, hogy az ember önbecsérzete a morál legfőbb törvénye. Hisz épen az a kérdés, minek van becese, minek van értéke, mit becsülhet az ember akár másban, akár önmagában?

A laikus morálok francia hangversenyében a megokolatlan kötelesség, az érzelő altruizmus, az életnek kötelesség nélküli teljes kiélése, az úri gőg, a túlember önérzete, a morál és a fiziológia azonosítása, az erkölcsnek tisztán a gazdasági termeléstől függése, az organikus lények részeiben, funkcióiban mutatkozó szolidaritás, a szolidaritással járó kényszer s a szolidaritást lerontó egyéni szabadság elve, mindezek az egymást üldöző hangok, egyik gyengébben, egyik erősebben viaskodnak a francia elemi iskola gyermekének összhangjáért.

Hogy minő eredménnyel? A fiataikorú büntetteknek más államokhoz képest aránytalan fölszaporodása, az apache-ok, a bűntevők ez új, félig gyerkőc típusának feltűnése s velők annak szüksége, hogy a sok büntetett előéletű újonc miatt külön fegyelmi hatalom alatt álló »fegyencz«-ezredet alakítanak a hadseregben, az abortus szabadságának, erkölcsösségének nyilvános propagandája, a születések aggasztó csökkenésének állandó iránya, a bérharcok teljes elfajulása, nevezetesen a sabotage, a rombolás, gyújtogatás, a vasúti vonatok kiköszkötésének alkalmazása útján, a sűrű támadások a közrend közegei ellen, a hadsereg, a nemzeti zászló

¹ Discours de combat. Derniere 1907. 100. 1.

gyalázása, a haza iránti hűtlenség, annak megtagadása: ezek a főbb tünetek, melyek a feleletet adják a kérdésre, minő összhangot teremt a francia gyermek lelkében a laikus morálok hangversenye?

E szomorú tünetek meglétele lényegében nem vitás. Az ellenkező világnézetű Croiset, a jeles tudós kezét fog Bureau Pállal, a hívő kutatóval az orvosszerek keresésében utóbbinak könyvéhez (*La crise morale des temps nouveaux* 462 l. 1907. Az új idők morálválsága) írt előszavában.

E tünetek legkézzelfoghatóbban, elvitázhatatlanul azokban a pusztításokban nyilatkoztak, melyeket a laikus morál a haza iránti kötelességek meglazításában végzett s melyektől a laikus morál hívei is megdöbbenek.

Az állami tanítóközegek támadása Isten. a tulajdon ellen, hidegen hagyta őket, sőt örültek neki, hisz a laikusok egy része atheista, a másik része szocialista.

Franchet Antonin, Chauvelon és Téry egyetemi tanárok társaságában, büntetlenül hadat üzentetett, amint mondják, az Isten, a tőke dogmájának, melyek szerinte még mindig benne vannak a laikus iskola moráljában s a vallási érzést már címével (*Le bon Dieu laïque. A laikus jó Isten.* Paris 1903. 120. l.) sértő könyvecskéje számtalan kiadást érhetett.

A Franchet szerint harmadik dogmának, a Haza dogmájának hasonló kezelését azonban már a laikus morál hívei sem tűrhették. Boquillon, *La crise du patriotisme a l'école* 1905. A hazafiság válsága az iskolában című, adatokban gazdag művével rántotta le a leplet a fekélyről, melyet a laikus morál a gyermekszívekbe plántált s adatai igazsága mellett a különben radikál-szocialista, volt miniszterelnök, Goblet René tett tanúságot.

A rossz seb oly mélyen terjedt a laikus tanítók között, hogy a francia kormány külön szervezetről volt kénytelen gondoskodni, mely a tanítók hazaellenes irányát ellen-súlyozza, névszerint a tanítóképezdékbe katonatisztek katonai egyenruhában vezényelt ki, akik a néptanítókat a haza és védelme szükségére kitanítsák.

Az egyik ilyen tiszt, Jacob Lacordaire tanítását külön

könyvben tette közzé: »Paroles d'officier aux instituteurs«, Katonatisztek szözata a tanítókhoz, s a francia főiskolák legmagasabbikának, a College de France-nak egyik kitűnősége, Izoulet János örök, igaz szépségekkel teljes előszót írt e tanításhoz, mely egyben a legszomorúbb bizonyítvány a laikus morál ellen, mert hisz ennek rombolása folytán vált szükségessé Franciaország 120.000 laikus tanítóját a haza szeretetére visszatéríteni.

De végzem hosszúra nyúlt, száraz bizonyításomat s elnézését kérem a tisztelt jelenlevőknek, hogy vele kelle-ténél tovább fásasztottam.

Azt óhajtottam teljes világlatba helyezni, hogy a laikus morál elvileg, mint gondolatrendszer teljes válságban van, mert egymást kizáró elvek zagyva gyűjteménye s nem rendszer.

Másodszor azt, hogy a laikus morál nagyrészben felelős Franciaországnak nemzeti, társadalmi, erkölcsi, egyházi tekintetben felfordult állapotáért.

Magyar szabadgondolkodóink, szabadkőműveseink, szociológusaink egész bölcsesége az iskolára nézve ennek, az ilyen laikus morálnak a visszhangja, üres, értelmetlen, ellenmondó jelszavainak a szolgálai hangoztatója. — mert a vallásos iskola elleni támadásában a saját, eredeti gondolatnak árnyéka sincs.

Beletekintve a laikus morál műhelyébe, mit tehetünk mást, mint teljes erőnket összeszedni hasonló vésznek elfordítására, mely az emberiség nagy nemzetét, a franciát annak révén érte.

Küzdөнünk azonban nemcsak ellenük kell, hanem azok ellen a vétlen tévedők ellen is, akik magyar nemzeti szempontból az állami iskola monopóliumát követelik, mert az állami iskola, sok felekezetre szakadt nemzetben, akarva nem akarva, a laikus morál felé sodortatik, amely, hogy most csak egyet mondjak, a sovén Franciaországban az iskola hazafiságát is megingatta s egész irodalmat tett szükségessé, mely a hazának erkölcsi jogosultságát bebizonyítsa.